

УДК 37.01(477):316.343.652:821.161.2

Роман Вишнівський, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри практики англійської мови
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ІВАН ФРАНКО ПРО РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ВИХОВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті на основі вивчення й аналізу низки наукових і публіцистичних праць Івана Франка розкрито його ідеї стосовно ролі та значення інтелігенції у вихованні української молоді. Зосереджено увагу на недоліках тогочасної інтелігенції, цілях, завданнях та вимогах, які перед нею ставить учений, а також стані, у якому перебувало українське суспільство.

Ключові слова: Іван Франко, інтелігенція, виховання, українська молодь.

Літ. 25.

Роман Вышневский, кандидат педагогических наук, доцент кафедры практики английского языка
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко

ІВАН ФРАНКО О РОЛИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ВОСПИТАНИИ УКРАИНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

В статье на основе изучения и анализа ряда научных и публицистических работ Ивана Франко раскрыто его отношение к роли и значению интеллигенции в воспитании украинской молодежи. Сосредоточено внимание на недостатках тогдашней интеллигенции, целях, задачах и требованиях, которые перед ней ставит ученый, а также состоянии, в котором находилось украинское общество.

Ключевые слова: Иван Франко, интеллигенция, воспитания, украинская молодежь.

Roman Vyshnivsky, Ph.D. (Pedagogic) Docent of Practice English Department
Drohobych State Pedagogical University by I. Franko

IVAN FRANKO'S IDEAS ON THE ROLE OF INTELLECTUALS IN THE UKRAINIAN YOUTH EDUCATION

The article is based on the study and analysis of a number of Ivan Franko's works in which his ideas on the role and significance of intellectuals in the Ukrainian youth education are analysed. Our attention is focused on the drawbacks of intellectuals of that time, Ivan Franko's goals, tasks and requirements for intellectuals as well as the state in which the Ukrainian society was found.

Keywords: Ivan Franko, intellectuals, education, Ukrainian youth.

Постановка проблеми. Становлення української державності, інтеграція у європейське співтовариство, побудова громадського суспільства визначають основні напрями реформування системи освіти й виховання в Україні. При цьому виникає гостра необхідність виховання глибоко моральної, національно свідомої, відповідальної особистості, здатної до самоосвіти і саморозвитку, критичного мислення, використання набутих знань і вмінь для творчого розв'язання проблем, яка прагне змінити на краще власне життя і життя країни.

Осторонь цих завдань не повинна і не може стояти інтелігенція. Адже їй відводиться важлива роль у пробудженні національної свідомості молоді, формуванні ідейних переконань, розвитку і збагаченні моральних якостей, нових життєвих установок особистості. Саме від інтелігенції залежить якість людського потенціалу, рівень освіченості й культури громадян, що, своєю чергою, мають вирішальне значення для економічного й соціального поступу країни.

Процес національно-культурного і державного відродження України вимагає відповідальної роботи усвідомлення й переосмислення досвіду минулого. У цьому запорука успішного розвитку суспільства, яке добре знає, шанує й творчо опановує досягнення своїх попередників, спадщина яких є вагомим внеском у скарбницю української та світової культури. Особливо важливою в цьому контексті є творчість Івана Франка, висвітлення ідей, поглядів, переконань ученого стосовно ролі та відповідальності інтелігенції у вихованні молоді. Адже І. Франко належить до тих видатних постатей українського народу, який своїм інтелектом, ідеями та діями осмислював минуле і прокладав шлях у майбутнє. Уся його творча спадщина залишила помітний вплив на формування національної свідомості українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За роки відновлення державності України з'явилося чимало праць сучасних дослідників-франкознавців, у яких висвітлено різні аспекти літературно-педагогічної спадщини Івана Франка.

Цілісна система його педагогічних поглядів знайшла відображення, зокрема, у працях Г. Васяновича [3], М. Євтуха [6], Д. Луцика [11], М. Стельмаховича [193] та ін. Педагогічні ідеї І. Франка також проаналізовано в підручниках з історії педагогіки для студентів ВНЗ [1; 9; 12; 16; 24]. Соціально-педагогічні погляди вченого з питань народної освіти аналізує Т. Логвиненко, головно зосереджуючись на його характеристиках стану освітнього процесу в початковій та середній школі, ролі вчителя і сім'ї у вихованні дітей, розкриває творчі досягнення І. Франка як дослідника освіти [10]. На змісті та методах навчання і виховання в педагогічних поглядах І. Франка акцентує О. Вишневський [4; 5]; проблему виховного ідеалу у творчості мислителя розглядає Б. Мисак [8]; роль учителя у творах І. Франка висвітлено у публікації Д. Скільського [18]; М. Чепіль зосереджує увагу на поглядах письменника на літературу як чинник виховання [8]; думки І. Франка про реформування школи в контексті сучасних завдань розвитку освіти характеризує Н. Захлюпана [7]; виховання національної свідомості у творчості І. Франка розглядають Л. Асауленко [2], Я. Татарин [20] та ін.; роль І. Франка у громадянському вихованні українців підкреслює В. Погребенник [17]; ідеї музично-естетичного виховання у творчій спадщині І. Франка розкриває О. Михайличенко [15]. Низка досліджень також присвячена історії шкільництва, розвитку педагогічної думки, змісту духовно-морального, естетичного виховання, загальнолюдських цінностей у творчості І. Франка. Однак означена проблема потребує окремого висвітлення.

Мета статті – розкрити ідеї Івана Франка стосовно ролі інтелігенції у вихованні української молоді.

Тема інтелігенції, її призначення та функції, відповідно – завдання теоретичні і практичні, почала цікавити І. Франка ще на ранньому етапі його творчості. Почавши із створення програмних творів, він поступово перейшов до практики, залишаючись упродовж тривалого часу фактично взірцем для прогресивної творчої інтелігенції. Уже на сторінках журналу “Друг” – органу москвофільської студентської організації “Академический кружок”, що існував при Львівському університеті, І. Франко багато уваги приділяв теоретичним засадам розбудови української нації та переосмисленню ролі інтелігенції і національної еліти. У заснованому І. Франком разом з М. Павликом журналі “Громадський друг” письменник різко критикував як москвофілів, так і народовців, розвінчуючи їхні

ідейні засади, бездіяльність, колабораціонізм, лояльність до імперського уряду тощо. Духом розвінчування та критики обох течій тогочасної галицької інтелігенції також пройняті й художні твори, що були надруковані в “Дзвоні” та “Молоті”. Водночас у цих виданнях пропонувалися такі завдання для інтелігенції нового зразка, як ґрунтовне вивчення соціально-економічного життя народу й піднесення його свідомості шляхом популяризації європейської науки.

Саме з цією метою І. Франко започаткував видання “Дрібної бібліотеки”. У ньому він прагнув виховати з молоді нову високоосвічену інтелігенцію, яка б понесла передові суспільні думки й наукові досягнення в народ. Письменник хотів надати “Дрібній бібліотеці” практичного значення в галузі освіти й наполягав, щоб у ній превалювали переклади наукових праць. “Ми і задумали, – підкреслює просвітителю, – збірними силами заспокоїти давнє бажанє нашої молодіжї і многих старших людей і приступити до видання систематичного, по змозі критичного poradnika для тих, що хочуть читати і купувати книжки служачі для здобування загальної європейської освіти [14, 2]. Це видання, на переконання І. Франка, мало б стати “в пригоді тим людям, скромним та трудящим, що бажали би бодай в загальних обрисах познайомитися з головними напрямками і здобутками сучасної духової праці в цивілізованім світі” [14, 2]. “Дрібна бібліотека”, безперечно, справила певний вплив на громадську думку, привернувши увагу як молоді, так і старшої інтелігенції до сучасної науки та літератури.

Конкретній програмі дій передової інтелігенції та шляхам її реалізації багато уваги присвячено у часописі “Світ”. Особливо в цьому плані прикметні статті І. Франка “Чи вертатись нам до народу?”, “Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва”, “Чи ми хоч тепер прокинемось?”, передмова до “Фауста” Гете тощо. У цих творах постає образ інтелігентів не як “слуг” народу, а радше як проводирів, як авангарду нації. Тому письменник закликає говорити народові всю правду, “не щадити ніяких пересудів, чи вони боязно криються під сільською стріхою, чи з парадом проповідуються з амвон та трибуналів” [25, 61]. Водночас учений застерігає галицьку інтелігенцію, щоб народ не втратив віри в неї, не відвернувся від неї і їхньої науки, бо інакше це був би “найтяжчий удар, се був би поворот до застою!” [25, 61].

Думки про призначення інтелігенції, її служіння народові звучать і в статтях І. Франка “Як би нам в біді рятуватися”, “Що таке громада і чим би

вона повинна бути” тощо. У цих та інших творах письменник критикує різних представників галицької інтелігенції за демонстрацію показної любові до народу, штучної турботи про народну освіту, виховання молоді, зазначаючи, що справжня їхня мета – здобуття кар’єри та популярності.

І. Франко розглядав інтелігенцію як рушійну силу, яка здатна нести в духовний світ людини повноту гармонії, високий моральний дух і моральну досконалість. Вона, на переконання вченого, має не лише давати знання про нові факти і явища, але й нову ступінь відповідальності, поваги до людини, основи соціальної справедливості. Її місія – нести в народні маси “всі нові думки, нові ідеї, винаходки людського розуму, все, що прояснює людський світогляд, влегшує людську працю, ущасливорює людське життя, все, що йде до світла, вольності, щастя”. Інтелігенція повинна вчити народ “вільнодумства на полі релігійнім, правдивої гуманності на полі етичнім, дружності і асоціації на полі економічному” [23, т. 45, 148 – 149].

Саме на інтелігенції, на думку І. Франка, повинна лежати відповідальність за відродження й розвиток української державності, піднесення національної свідомості народу. Але для цього “інтелігенція повинна передовсім бути інтелігенцією, повинна бути громадою людей з широким образованием, з виробленим характером, з щирим чуттям до народу; повинна ... прийняти весь організм народу і привести його до живішого руху, до поступового зросту” [23, т. 45, 148].

Письменник добре розуміє, що тогочасне українське суспільство перебувало без популярного і вищого письменства, без надії на міцну шеренгу свідомих й освічених інтелігентів. Якщо такий стан буде тривати і надалі, підкреслює вчений, то Україна готова знову опинитися в ролі ковадла, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі кролика, на якому “різні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів” [23, т. 45, 404].

Проблема відсутності національно свідомої інтелігенції хвилювала І. Франка до глибини душі. У статті “Звістки з Галіції. Симптоми розкладу в галицькій суспільності” просвітителю так змалював її тогочасний стан: “... руська інтелігенція по-давньому спорить собі на здоров’я за абстракта, бореться за “руськість”, “самостійність”, “народність”, а зовсім забула, що в нас є якийсь народ, котрий може від неї давно домагатися услуг і заступництва кровних своїх інтересів. Преса галицька по-давньому уїдає на

все, що зазрить, свариться між собою о дурниці, кидає на себе болотом і доносами... Тишина глуха, пільма непроглядна, блукання в різні сторони, тупий консерватизм та тривога перед усім, що могло б нарушити, перервати той гнилий супокій, – се ціхи загального настрою умів галицької інтелігенції” [21, 79]. А в листі до Е. Ожешко І. Франко зазначає, що й та незначна кількість інтелігенції Галичини “розбита на атоми, ворогує між собою за букви, за правопись, за язик, за фантастичні мрії о будущині, а за той час не дивиться на те, що її окружає, не робить того, що найближче рук. Невчена і неосвічена не то науково, а навіть товариськи, не знає, чого держатись і куди йти слідом за людьми” [22, т. 20, 317 – 318].

І. Франко добре розумів усі вади тогочасної інтелігенції. У “Одвертому листі ...” він зазначав, що значна кількість “світлих українців, вихована в тих самих ідеях автократичного доктринерства, й сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе gente Ukraini, natione Russi (українцем за походженням, російською нації (латин.), в душі й явно дорожила й дорожить фантомом “великої, неподільної Росії” [23, т. 45, 403 – 404]. А тому “не мала чи сили, чи відваги піднести свій голос і вказати ясно і виразно величність теперішньої хвилі і великий трагізм нашого положення в ній і неминучу конечність – якнайшвидше, якнайосновніше змінити курс нашого національного корабля, настроїти всі наші думки, плани, програми на інший діапазон” [23, т. 45, 405]. Гостро критикуючи галицьку інтелігенцію за їхню надмірну балакучість та амбіційність, брак самокритики, безхарактерність, меркантильність, індиферентність до загальнодержавних справ, мислитель водночас закликає: “Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді і не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу” [23, т. 45, 405].

І. Франко не сприймає сучасну йому українську еліту, характеризуючи її як “обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізноморднішого сорту” [23, т. 31, 31]. Серед неї він знаходить обмаль “справжніх характерів, а так багато дріб’язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи” [23, т. 31, 30]. Письменник піддає гострій критиці фальшивий демократизм галицької інтелігенції, зазначаючи, що вона лише проголошує ідеї рівності, свободи, справедливості,

братерства, проте у своїх діях відстоює власні меркантильні інтереси. І. Франко переконливо доводить, що ці благородні ідеї наповнені змістом суперечностей, бруду, егоїзму і виглядають “наче стебло, вкрите листям і навіть багате квітками, але зовсім без плодів” [23, т. 46. Кн. 2, 269].

З глибокою вдячністю та повагою ставиться просвітителю до тих діячів, які все ж намагалися хоч трохи придбати для своєї національної культури духовні цінності в літературі, мистецтві, науці, врятувати мову, традиції тощо. Про цих національно свідомих діячів І. Франко писав: “Ся генерація звіяла бурю в нашій національній життю, рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасті там, де вперед була байдужість і рутиня, оживила пульс народного життя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення” [23, т. 41, 476].

І. Франко переконує, що життєвий і творчий шлях кращих представників рідного народу допоможе сформуванню українській молоді власні ідеали, взірці для особистої поведінки. А тому закликає розказувати “простому народові якнайбільше і якнайчастіше про життя його найліпших синів, письменників і вчених, учителів, борців у війні і борців у соймах та радах, бо в житті і діланні всіх тих людей є зерно живої сили, живого прикладу” [23, т. 28, 260].

І. Франко неодноразово підкреслював, що свідомість народу, яка дається йому освітою, – лютий ворог всіх тих, чие багатство і вигода засновані на поті та людських сльозах. Тому він закликає інтелігенцію відкинути вбік будь-які чвари та підозри і сконцентрувати всі інтелектуальні сили на працю в галузі освіти, піднесення і пробудження свідомості народу, “бо тільки в своєму власному народі” можна “знайти задатки опорної сили і кращого майбутнього ...” [25, 118]. Її завдання – “ограничитися на обороні нарушених прав, на домаганні повної рівноправності, впрочім завсіди кладучи натиск на те, що боротьба йде не проти якого б там не було чужого люду, ані на шкоду його інтересів, а тільки проти насилля верхівців, проти несправедливої майоризації та визискування” [25, 70].

Пріоритетну роль та відповідальність за виховання молоді І. Франко покладав на вчительство як невід’ємну складову інтелігенції. Аналізуючи його численні твори та статті (“Народне шкільництво в Галичині”, “Олівець”, “Панські жарти”, “Середні школи в Галичині в 1875 – 1883 рр.”, “Борис Граб”, “Наші народні школи і їх потреби”, “Учитель”, “Великі діяння

пана Бобжинського” тощо), доходимо висновку, що ідеал педагога у його розумінні – це людина, яка вийшла з народного середовища, є носієм його духовних і національних цінностей, живе його інтересами, бере активну участь у громадсько-культурному житті. Він викликає у дітей відчуття повної довіри, щирої поваги, готовність дотримуватися того, чого вчить. Це яскрава особистість, що творчо ставиться до учнів, володіє внутрішньою силою, цілісністю, цілеспрямованістю. Це організаційний та емоційний лідер, що здатний генерувати ідеї і захоплювати ними інших, із широкими й глибокими інтересами, цілісним світоглядом. Справжній учитель, неодноразово переконує І. Франко, велику увагу приділяє питанням моральності, духовності, вкладаючи у дитячі душі любов, доброту, чуйність, милосердя. Уся його діяльність спрямована на задоволення пізнавальних запитів школярів, розвиток самостійності думки і дії. Особистим прикладом, власною поведінкою, ставленням до вихованців, світоглядом, авторитетом тощо він прищеплює кращі людські риси, виховує любов до праці.

Письменник з особливою тривогою і надією дивився на українську молодь, яка виховувалася в середовищі, позбавленому національного духу, і весь творчий потенціал спрямовував на те, щоб виховувати з неї нову, високоосвічену інтелігенцію, яка понесла б потім передові суспільні думки й наукові досягнення в народ, позаяк добре розумів, що без питомої ваги інтелектуалів – носіїв національної ідеї, без сильних та авторитетних провідників нація не може існувати. Так, звертаючись до студентської молоді, яку вважав найкращою надією українського народу, його майбутніми просвітниками і світочами, просвітителю наголошував: “Стійте твердо на тім, що ваша одинока честь, ваш одинокий обов’язок, як студентів університета, здобувати знання, науку, для несення користі і освіти своєму народові” [13, 2].

Висновки. Вищенаведене дає підстави стверджувати, що у літературно-педагогічній спадщині І. Франка чільне місце посідає питання ролі і значення інтелігенції у вихованні молоді. Письменник неодноразово критикує обидві течії тодішньої галицької інтелігенції – москвофілів та народовців – за їхню бездіяльність, нерішучість, консервативність. Головне призначення інтелігенції, на переконання вченого, – справжнє служіння народу, захист його інтересів; формування національної свідомості молоді, виховання носіїв національної ідеї, провідників нації з державницьким мисленням; популяризація

європейської науки; ознайомлення українського читача з найкращими творами світової літератури. І. Франко закликає галицьку інтелігенцію бути справжніми патріотами, доводити свою любов не на словах, а невтомною щоденною працею. Учений висуває низку вимог до вчителів як невід'ємної частини інтелігенції, які головно мають бути носіями вищих духовних цінностей, усебічно освіченими, брати активну участь у громадсько-культурному житті.

1. Артемова Л.В. *Історія педагогіки України: підручник для студ. вищ. пед. навч. закладів / Любов Вікторівна Артемова*. – Київ: Либідь, 2006. – 424 с.

2. Асауленко Л.М. *Виховання національної свідомості на основі творчості Т.Г. Шевченка та І.Я. Франка / Л.М. Асауленко // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник*. – 2008. – № 56. – С. 82–87.

3. Васянович Г. *Педагогічні ідеї Івана Франка / До 150-річчя від дня народження Каменяра / Григорій Васянович // Рідна школа*. – 2006. – № 10. – С. 27–29.

4. Вишневецький О. *До питання змісту і методів навчання у педагогічних поглядах І. Франка / Омелян Вишневецький // Вишневецький О. Педагогічні етюди*. – Дрогобич: ДДПУ ім. І. Франка, 2007. – С. 142–148.

5. Вишневецький О. *Зміст і методи виховання у педагогічних поглядах Івана Франка / Омелян Вишневецький // Педагогічна думка*. – 2005. – № 3. – С. 76–79.

6. Євтух М. Б. *Учителем школа стоїть: До 150-річчя від дня народження Івана Франка / Микола Євтух // Педагогічна газета*. – 2006. – № 10. – С. 1, 3.

7. Захлюпана Н. *.../.../WINDOWS/TEMP/cgi-bin/irbis64r_71/cgiirbis_64.exe* Іван Франко про реформування школи і сучасність / Ніна Захлюпана // *Педагогічна думка*. – 2006. – № 4. – С. 24–27.

8. *Іван Франко і національне й духовне відродження України: Збірник наук. статей / Прикарп. ун-т ім. В. Стефаника, Упор. Возняк С. та ін.* – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 156 с.

9. Левківський М.В. *Історія педагогіки: Підручник / М.В. Левківський*. – К.: ЦНЛ, 2003. – 360 с.

10. Логвиненко Т. *Соціально-педагогічні проблеми у науковій спадщині І. Франка / Тетяна Логвиненко // Людинознавчі студії. Зб. наук. праць ДДПУ. Серія: педагогіка*. – Дрогобич: Вимір, 2006. – Вип. 13. – С. 4–13.

11. Луцик Д. *Франко І.Я.: педагогічні погляди // Дмитро Луцик, Тетяна Логвиненко. Літопис педагогічної думки в Україні*. – Дрогобич: Відродження, 1999. – С. 51–62.

12. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. *Історія української школи і педагогіки: Навч. посіб.* – К.: Знання, 2006. – 447 с.

13. *Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, відділ рукописів*. – Ф. 29 (Михайло Возняк). – Од. зб. 116. – *Стаття М. Возняка “Невідомий голос Франка в університетській справі”*. – 3 арк.

14. *Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, відділ рукописів*. – Ф. 29 (Михайло Возняк). – Од. зб. 738. – *І. Франко [рукопис без заголовку] про гімназійних учителів*. – 2 арк.

15. Михайличенко О.В. *Ідеї музично-естетичного виховання у творчій спадщині І.Я. Франка / О.В. Михайличенко // Теоретичні питання освіти та виховання*. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 10–14.

16. Мосіяшенко В.А. *Іван Якович Франко (1856–1916) / В.А. Мосіяшенко // Історія педагогіки України в особах: Навчальний посібник для вищ. пед. навч. закладів / В.А. Мосіяшенко, О.І. Курок, Л.В. Задорожна*. – Суми: Університетська книга, 2005. – С. 137–141.

17. Погребенник В.Ф. *Іван Франко – поет як вихователь відповідальних громадян України / Володимир Федорович Погребенник // Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова*. – Київ: НПУ, 2002. – Ч. 3. – С. 209–212.

18. Скільський Д. *“Учителем школа стоїть”: Особа вчителя у творчості Івана Франка / Д. Скільський // Рідна школа*. – 2000. – № 10. – С. 59–62.

19. Стельмахович М. *Ми мусимо навчитися чути себе українцями: Педагогічні погляди І. Франка / М. Стельмахович // Рідна школа*. – 1999. – № 9. – С. 2–5.

20. Татарин Я.Г. *Національний імператив І. Франка і методологічні засади освітянських реформ / Я.Г. Татарин // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М.П. Драгоманова: НПУ, 2007. – Вип. 11(21)*. – С. 84–86.

21. Франко І.Я. *Звістки з Галиції. Симптоми розкладу в галицькій суспільності // Жовтень*. – 1956. – № 8. – С. 78–92.

22. Франко І.Я. *Зібрання творів: У 20-ти т.* – К.: Держлітвидав, 1955–1956.

23. Франко І.Я. *Зібрання творів: У 50-ти т.* – К.: Наук. думка, 1976–1984.

24. Франко І.Я. *Педагогічні погляди Івана Франка // Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагогів / Під заг. ред. А.М. Бойко*. – К.: Професіонал, 2004. – С. 287–321.

25. Франко І.Я. *Педагогічні статті і висловлювання / За ред. О. Дзевєріна*. – К.: Рад. школа, 1960. – 299 с.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2014

